

НАЦИСТСЬКІ ОКУПАЦІЙНІ ПОРЯДКИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ КРІЗЬ ПРИЗМУ НАРОДНОПІСЕННОЇ САТИРИ

На сьогодні для читачів доступна значна кількість історичних джерел і досліджень, з яких можна почерпнути правдиві відомості про стосунки між гітлерівським Райхом та українським Рухом Опору, що його представляли ОУН та УПА. Серед них вагоме місце посідає і фольклор. Має цілковиту слушність відомий історик і фольклорист Григорій Дем'ян, коли стверджує, що «для дослідника суспільно-політичної думки українців того часу ... повстанський фольклор був, є і назавжди залишиться невичерпним і незамінним достовірним джерелом. Без його використання жодна наукова праця про визвольну боротьбу 1940–1960-х років ніколи не буде повноцінною і об'єктивною»¹.

У повстанському фольклорі яскраво засвідчено вороже, зневажливе ставлення українських народних мас до німецько-нацистських загарбників. У сотнях пісень знаходимо осудливе сатиричне змалювання гітлерівської окупації у всіх її формах і проявах².

У цій статті пропонуємо на прикладі аналізу лише одного мотиву простежити, як народний митець майстерно викриває й дошкульно висміює німецьку окупаційну дійсність в українському селі.

Уснопоетичну сатиру про змалювання, так би мовити, господарських буднів нацистської окупації слід виділити в окрему тематичну групу. У цих піснях народ влучно зауважував і майстерно викривав, висміював різноманітні принизливі, ганебні й навіть комічні явища та ситуації, до яких довело українців німецьке поневолення, і в такий спосіб викликав зневагу й ненависть до агресорів, мобілізував чинити їм опір.

Однією з досить поширених пісень цієї групи є пісня на мотив «мелять жорна». Цей твір важко назвати за першим рядком, тому

що більшість із його зразків починаються цілком по-різному. У нашому розпорядженні є понад десяток різною мірою відмінних між собою варіантів та видозмін, які походять з різних місцевостей Західної України.

Звісно, що це далеко не всі зразки, які побутували в роки німецької окупації й досі відомі в народному середовищі. Проте їх таки вистачає, аби не лише широко розкрити ідейно-художній зміст, а навіть спробувати простежити генезу мотиву, починаючи від його зародження, розвитку — аж до розгалуження на видозміни й, нарешті, до самозаперечення через набуття якісно нового змісту. Прикметно, що всі ці трансформації відбулися у надзвичайно короткий, стислий термін — усього впродовж трьох-чотирьох років. Це у свою чергу засвідчує надзвичайно гостру актуальність аналізованого мотиву, а також особливо інтенсивне й масове побутування текстів.

Такий аналіз дасть змогу побачити, як різнобічно й проникливо народ у своєму поетичному слові змальовує й осмислює один із моментів нацистського грабіжництва. Водночас це демонструє надзвичайний творчий потенціал широких мас, їхню здатність навіть в екстремальних фізичних і моральних обставинах гітлерівського поневолення інтенсивно продукувати оригінальні високохудожні зразки фольклору.

Зіставляючи наявні зразки текстів, на основі певних логічних міркувань можна спробувати визначити, який із них найближчий до умовного першоваріанта. Власне, йдеться про те, у якому з них мотив побутує у своєму першовитоку. На нашу думку, найбільш імовірно, таким є запис із Калущини:

Пише ляддвірт до Гітлера,
Да до Гітлера, да гей.
Мелять жорна, як холера,
Да як холера, да гей.

Приспів:

Приказ острый: жорна здай.
Там плачуть малі діти,
Там жорнують дві кобіти,
Крутять жорна вправо, вліво,
Щоб їсти ся не хтіло, да гей.

Гітлер йому відписує,
Да відписує, да гей,
Що він жорна сконфіскує,
Да сконфіскує, да гей.

¹ Дем'ян Г. Повстанські пісні як історичне джерело // «Муза і меч»: національний рух у фольклорних та літературних джерелах: Збірник наукових праць. — Львів, 2005. — С. 130.

² Див.: Дем'ян Г. Українські повстанські пісні 1940–2000-х років (історико-фольклористичне дослідження) — Львів, 2003. — 581 с.

Приспів

Поліція ся довідала,
Да довідала, да гей,
Лиш самогон попивала,
Да попивала, да гей.

Приспів³.

Тут бачимо досить безпосереднє, фактографічне й ще не надто ускладнене поетичним вимислом відображення історичного факту конфіскації німецькою окупаційною владою у селян жорен. Єдиною художньою фікцією тут виступає листування ляндвірта й Гітлера. Але й воно, у принципі, виступає в народному сприйнятті як традиційна й закономірна форма спілкування на відстані. У цьому зразку домінуючими є інформаційна й комунікативна функції мистецтва, основним завданням яких є передовсім повідомити якийсь узагальнений факт. Уже навіть із цієї прямої констатації злиденного існування народу випливає однозначно негативне й зневажливе трактування німецьких окупантів.

Водночас кожне художнє явище ставить перед собою завдання значно ширші й важливіші, ніж просте відображення дійсності. На основі узагальнення й типізації воно у притаманний тільки йому спосіб вдається до концептуального аналізу цієї дійсності, осмислення її на рівні світоглядних ідей, оцінки в масштабі філософських категорій.

Звідси в подальшому розвитку, як вказують наявні тексти, найповнішого вираження й найбільшого поширення мотив набув у зразках, один з яких зафіксовано на Яворівщині. Його для ознайомлення і як основний наочний матеріал для аналізу наводимо тут повністю:

На Україні біда чорна, да біда чорна, да гей,
На Україні мелять жорна, да мелять жорна, да гей.

Приспів:

Приказ: розстріл, жорна здай!
Там мелять жорнівками, там кидають жміньками,
Жорнівка вправо, вліво, щоб їсти ся не хтіло, да гей.

Приказ: розстріл, жорна здай!

Пише Сталін до Гітлера, да до Гітлера, да гей,
Жорна мелять як холера, як холера, да гей.

Приспів

Гітлер ему відписує, да відписує, да гей,
Що всі жорна сконфіскує, да сконфіскує, да гей.

Приспів

А як прийде ляндвірт грубий, да ляндвірт грубий, да гей,
То за жорна виб'є зуби, да виб'є зуби, да гей.

Приспів⁴.

Значну популярність цієї пісні в минулому та й добре збереження у народній пам'яті ще до сьогодні можна пояснити тим, що за змістом вона є не стільки політичною, скільки побутовою. У ній не знаходимо якихось безпосередніх політичних категорій, які близькі й зрозумілі передовсім обмеженій частині суспільства з високою свідомістю. Жорна — це побутова річ тогочасних найширших верств населення — селян. Ще однією причиною популярності є те, що згадана пісня — це безпосередній і правдивий опис реальної дійсності.

Поетична сила й привабливість цього твору криється в тому, що тут завдяки оригінальному мистецькому вирішенню художня й життєва правда зливаються і йдуть в унісон. Слухачеві не потрібно жодних ні емоційних, ні інтелектуальних зусиль, аби сприйняти цю правду. У тексті немає жодної складної образності, лише повна безпосередність, що робить сприйняття твору легким і швидким.

Проте, на нашу думку, основна поетична оригінальність цієї пісні полягає в широкому використанні в ній особливої форми сатири — самосатири. Люди сміються самі з себе, і сміються в ситуації, в якій випадало б плакати. Але для тогочасного пригніченого емоційного стану поневоленого суспільства плачу було вже досить, суспільний організм потребував сміху. Тут бачимо ситуацію, що її окреслила Леся Українка поетичною формулою: «Щоб не плакати, я сміялась». У цій ситуації сміх як фізіологічний процес є благотворним чинником для виснаженого війною, горем, сумом, плачем психоемоційного стану людини.

⁴ Записав Є. Луньо 0.04.1995 р. у с. Наконечне Друге Яворівського р-ну від Лучки Катерини, 1932 р. н. — Домашній архів Є. Луня.

³ Фольклор Вітчизняної війни / За ред. акад. Ф. Колесси. Матеріал зібраний в західних областях УРСР: Львів., Дрогоб., Станіславів., Терноп. фольклорною експедицією Львів. обл. Будинку нар. творчості. Упорядкувала А. Н. Мацкевич, літ-редактор П. Козланюк. — Львів. Обл. Будинку нар. творчості, 1945. — С. 31-32.

Але цей сміх є водночас і соціальним явищем, він виконує тут функцію самосатири. Цей сміх не є жартівливий, як може видатися на перший погляд. Не мають рації ті науковці, що відносять цю пісню до жартівливих. Тут маємо хоча й лагідну, делікатну, але сатиру. Люди сміються самі з себе, висміюють своє жалюгідне становище. А це означає, що, по-перше, вони усвідомлюють усю його ганебність, принизливість і гнітючість, і, по-друге, — не хочуть з ним миритися. Отже, ця самосатира — це своєрідний, але дуже дієвий спосіб мобілізувати людей на протест. Прикметно, що чи не найважливішим ідейно-змістовим пунктом цієї пісні є постановка питання й відразу відповідь на нього — на який саме протест, проти кого слід виступати.

Щоб зрозуміти, чому актуальним було саме це питання, варто бодай коротко проаналізувати тогочасне суспільно-політичне становище українського селянства. Почати варто із ще одного питання: чому українське селянство так дало себе винищити голодомором? Не тому, що воно не мало фізичної сили до боротьби, а тому, що у своїй великій масі стало жертвою московсько-комуністичної політтехнології під назвою «комунізм». Морально чисте аж до наївності, воно, на жаль, дало себе одурити видумкою про соціальну справедливість і достаток.

Голодомор і репресії отверезили українські селянські маси, але вже було пізно. Уже не було сили стати на боротьбу з московством. Тому-то з початком німецько-радянської війни багато хто хотів бачити в німцях визволителів від комуністичної неволі. Саме цим багато вчених пояснюють факт, що за перших три місяці війни в полон здалося кілька сотень тисяч радянських солдатів.

Головною ідеєю аналізованої пісні є твердження, що нацистська Німеччина — це такий самий ненависний ворог, як і комуністична Росія. І виражено цю ідею в майстерній поетичній формі. Спочатку перед нами постає вдало розгорнена образна картина голоду в Україні під час німецької окупації. Основним атрибутом цього є жорна. Уже сам факт розмелювання збіжжя на цьому примітивному й непродуктивному знарядді говорить, що німці довели народ до важкого й жалюгідного становища. Це, своєю чергою, викликає почуття зневаги й ненависті до грабіжників.

У пісні жорна виступають образом-знаком й образом-символом, який нищівно вдаряє по облуді нацистської пропаганди. Цей невеличкий ручний пристрій для розмелювання в домашніх умовах

незначної кількості збіжжя вже в кінці XIX — на початку XX ст. почав виходити з ужитку. Виробництво борошна фактично стали повністю перебирати на себе млини, причому не лише вітряні чи водяні, а й парові та навіть електричні. Жорна селяни зберігали на окремі непередбачувані випадки життя, як-от: стихійне лихо, переднівок, неврожай, війна — за народним означенням — «на чорну годину». І ось тепер масове активне застосування жорен у поетичний спосіб розвінчує й дошкульно висміює облудність геббельсівських міфологем про звільнення від комуністичного пекла й впровадження в Україні «нового європейського порядку», ширення «вищої німецької культури». Гітлерівське так зване «визволення» поряд із московсько-комуністичним поневоленням у народнопоетичному сприйнятті через посередництво образу жорен постає якраз як найбільше лихо, «найчорніша година», що спіткала Україну у XX ст.

З історичних джерел відомо, що вже в серпні-вересні 1941 р. цивільна окупаційна адміністрація розпочала неймовірну експлуатацію сільського господарства України. Робилося це шляхом збереження колгоспів, правда, у децю іншій формі й під іншою назвою — громадянські господарства, громгоспи, німецькою мовою — ляндвіртшафти. Про рівень визискування селян свідчить той факт, що 85 відсотків усього постачання Німеччини продуктами з окупованих радянських територій припадає на Україну⁵. Усі млини були націоналізовані, практично все збіжжя насильно забирали як натуральний податок, так званий контингент. Єдиним знаряддям, аби змолоти бодай трохи борошна, були жорна. Проте, аби дочиста «викачати» в селян збіжжя, німецька влада стала відбирати й знищувати жорна.

Цю «війну» німців проти жорен, що вже сама по собі виставляє їх на сміх, пісня передає в дуже оригінальній образній формі: шляхом поетичного вимислу зазначено, що Гітлерові порадив це зробити Сталін. Таке художнє вирішення, окрім того, що влучно передає інформацію, також генерує потужні емоції, що дошкульно й дотепно виражають зневажливе ставлення до двох поневолювачів України. Художній вимесл про дружбу й співпрацю двох тиранів, коли вони не на життя, а на смерть воюють один з одним, створює могутній ефект комізму, який щедро продукує сатиричний сміх на

⁵ Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука. Вст. ст. С. В. Кульчинського. — К., 1991. — С. 405-406.

їхнє обопільне знеславлення й приниження. Водночас цей художній прийом оригінально відкриває типологічну спільність обох імперій у безжалісному винищенні української нації.

Залучення особи Сталіна до образної картини про «війну» німців із жорнами поряд із художньою вмотивованістю виправдане й з ідейно-змістового боку, адже Сталін першим почав жажливо експлуатувати й фізично знищувати українське селянство, а гітлерівська влада фактично продовжила нелюдську політику першого. За попередні десятиліття образ Сталіна з його індустріалізацією, колективізацією, репресіями в українському фольклорі встиг набути потужного негативного трактування — за законом художнього уподібнення цей негатив також переміщується й на образ Гітлера.

Московська пропаганда змальовувала Сталіна як «великого вождя, батька, вчителя всіх народів». І ось ця пісня надзвичайно дошкульно глузує як зі самого Сталіна, так і всієї московської пропаганди, вказуючи, кого саме він вчив і чого вчив. Так само принизливо й кумедно виглядає Гітлер як учень і послідовник Сталіна.

Цим самим знову стверджено викривальну думку, що німецький напад на Радянський Союз — це ніяке не визволення від більшовизму, а лише заміна одного окупанта й визискувача іншим. Народ проникливо підкреслює історичну правду: німці послуговуються цими самими методами й формами експлуатації, що й московська комуна.

Цікаву й досить вагому ідейно-змістову роль у пісні відіграє образ листа. Найперше слід взяти до уваги, що у традиційному народнопоетичному світосприйнятті значення листа є особливо вагомим. Він є художнім уособленням писемного слова, письма, документа як певної світоглядної й культурної цінності. У фольклорних творах нерідко замість просто щось комусь сказати — пишуть листа. Він є свідченням, з одного боку, серйозності, вагомості спілкування, а з іншого — його очевидності й беззаперечності.

В аналізованій пісні лист виступає не лише відомою й зрозумілою народів формою комунікації на відстані, а й згідно з приказкою «Написав пером — не витягнеш і волом» є незаперечним документальним підтвердженням, очевидно, ідеологічних взаємин між двома офіційно смертельними ворогами Сталіном і Гітлером. Він також свідчить, що їхнє спілкування приязне, дружнє, адже в

народному сприйнятті листи писали тільки до найближчих і найдорожчих осіб. Це знову ж таки репрезентує двох тиранів у комічному ракурсі.

У варіанті з Гуцульщини вказано, що до Гітлера пише Крігер — німецький комендант тодішнього Станіславава:

Пише Крігер до Гітлера,
Та до Гітлера, да гей,
Що йдуть жорна як холера,
Та як холера, та гей⁶.

У такий спосіб народ глузує з місцевих представників окупаційної влади.

Зневажливе висміювання нацистських поневолювачів впливає й з образу грубого лядвірта, тобто начальника громгоспу. Він тут — типовий образ німецького окупаційного адміністратора. Його різко негативну інтерпретацію підкреслено лише двома художніми штрихами. Спершу сказано, що він грубий. У творі несатиричному лексема «грубий» має значення емоційно нейтральне; йдеться лише про розмір, більший від нормального, середнього. Сатиричний же характер твору надає цьому слову психоемоційної експресивності негативного, заперечувального змісту. Отже, епітет «грубий» у потужному поетичному полі цієї пісні далі закономірно асоціативно розгортається у значення «непривабливий, нездоровий, незграбний, розлізлий, огидний, потворний». У подальшому художньому освоєнні все це асоціативне гніздо сприймається як комічне, таке, що викликає зневажливий сміх.

Художній потенціал образу лядвірта посилюється ще й тим, що його не можна вважати перебільшеним поетичним вимислом, тобто він не має ознак штучності, а виводиться із правдивого відображення дійсності. Цей реалізм пояснюється тим, що до тилової окупаційної адміністрації досить часто залучали осіб, які через свої фізичні вади, хвороби (повнота — видима ознака цього) були непридатними до військової служби.

Про те, що комічний образ грубого лядвірта почерпнутий із реальної дійсності і як типове художнє узагальнення свого часу

⁶ Записав Г. Дем'ян 30.04.1992 р. у м. Львові від Іванюка Михайла, 1929 р. н. — Домашній архів Г. Дем'яна.

він став особливо поширеним у народному середовищі, свідчить уміщена в повстанському сатиричному журналі «Український перець» за листопад 1943 р. карикатура «Наочний доказ». На ній намальовано прив'язаного до дерева потворно грубого, жирного лядвірта, що його зловили упівці. Картину супроводжує підпис: «Командир до стрільця: Бережіть, друже, пильно цього здорового й гладкого лядвірта. Ми це стерво законсервуємо і здамо в паноптикум на доказ, як німці «визволяли» Україну з хліба, сала, масла та яєць»⁷.

Зазначимо, що прикметник «грубий» має тут два значення. У прямому розумінні воно характеризує нацистського чиновника як фізично непривабливого, а навіть і потворного. У переносному значенні — він жорстокий і бездушний садист у поводженні з людьми. Фізична і моральна звироднілість лядвірта видається особливо дошкульним приниженням для гітлерівців на тлі нацистської ідеології про вищість і досконалість німецької раси.

Інший яскравий штрих — «вибив зуби». Якщо вище йшлося про непривабливий вигляд (а вигляд, як відомо, інколи може бути оманливим, помилковим), то тепер йдеться про моральну потворність німецького управителя. Це духовний покруч, садист, адже він без найменших причин знущається з мирного населення. Він піднімає руку на жінку, ставлячи їй у вину те, що вона хоче врятувати від голодної смерті себе і свою сім'ю.

Як узагальнений образ, лядвірт у пісні водночас виступає практичним репрезентантом й ілюстратором усієї аморальної людиноненависницької ідеології німецького нацизму. Своїм вчинком, що є типовим і знаковим у трактуванні німцями поневолених народів, зокрема українців, він переконливо розвінчує й висміює поширену нацистську ідеологію про вищість і культурність німецької раси. Цим він ще раз засвідчує духовну деградацію, до якої привела німецький народ ідеологія і практика нацизму.

Кепкування з німецької окупаційної влади простежується також у твердженні, що, незважаючи на жорстокі репресії, німцям таки не вдалося досягти мети — жорна таки мелять. У вже згаданому гуцульському варіанті кінцівка така:

⁷ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 1. Видання Головного Командування УПА. — Київ, Торонто, 1995. — С. 281.

Жорна мелять, камінь гуде,
Та камінь гуде, та гей.
Борітеся! Воля буде,
Та воля буде, та гей⁸.

За допомогою художнього паралелізму в цих рядках майстерно втілюється ідея непокірності й заклику до опору.

Глузування з гітлерівських поневолювачів виявляється також і в оптимістичній бравурній мелодії цієї пісні. Її запозичено з відомої, сповненої героїчним пафосом пісні про постання Закарпатської України: «В Закарпатті радість стала». На перший погляд ця мелодія видається не цілком доречною для відображення такого сумного й навіть трагічного явища. Проте героїко-оптимістична настроєвість мелодії виконує тут дуже значну функцію. Руйнуючи гнітючість і песимізм ситуації, вона вселяє в людей силу духу й спонукає до протесту.

Ідейну силу й художню досконалість сатиричного наповнення аналізованої пісні засвідчує й значна її варіативність. В одному зі зразків відкрито висміяно німецьке «визволення» і при цьому примножено картини грабівницьких діянь окупантів:

А як німці «визволяли» та «визволяли», та гей!
З нас кожухи постягали та постягали, та гей!

Приказ строгий: вправо глянь!
Там скачуть карі коні,
Там грають скоростріли,
Б'ють шаблями вправо, вліво,
Щоб серце не боліло, та гей!

Як німці нас «визволили», та «визволили», та гей!
Ставку м'яса наложили та наложили, та гей!

Приказ строгий...

Ти, німото — біда чорна та біда чорна, та гей!
Замкнув млини, побив жорна, та побив жорна, та гей!

Приказ строгий...⁹

Досить цікавою й оригінальною видозміни аналізований мотив набув у пісні із Золочівщини. Цьому творові варто приділити більше уваги, тому подаємо весь його текст:

⁸ Записав Г. Дем'ян 30.04.1992 р. в м. Львові від Іванюка Михайла, 1929 р.н. — Домашній архів Г. Дем'яна.

⁹ В Закарпатті радість стала // Визвольний шлях. — 1999. — Кн. 7 (616) — С. 839.

На Україні біда чорна: чумай, чумай-да. (2 р.)
 В кожній хаті мелять жорна, тра-ля-ля-ля-ля.
 Крутять жорна вправо, вліво, чумай... (2 р.)
 Щоб їстися не хтіло, тра-ля...
 А ті жорна, що мололи, чумай... (2 р.)
 Гестаповці покололи, тра-ля...
 Ходить Гітлер над рікою, чумай... (2 р.)
 Носить жорна під пахою, тра-ля...
 Ходить Гітлер по діброві, чумай... (2 р.)
 Забирає всі корови, тра-ля...
 Ходить Гітлер по долині, чумай... (2 р.)
 Забирає кури, свині, тра-ля...
 Ти, Гітлеру, ти жебраку, чумай... (2 р.)
 Поцілуй ня міцно ... тра-ля...¹⁰.

Ідейно-тематичною особливістю цієї пісні є те, що в ній основним об'єктом висміювання стає Гітлер. Саме на його особу спрямована вся гострота сатиричного вістря. Це своєю чергою свідчить про досить високий рівень суспільно-політичної свідомості народу, який у своєму фольклорі дає історично правильний аналіз ідейно-політичних реалій. Цей текст цілком вмотивовано трактує Гітлера як концептуально основного призвідця й винуватця німецької грабіжницької політики стосовно українських селян.

Водночас сатира набирає особливої ваги завдяки об'ємності й колоритності художнього образу Гітлера, виведення його в наростаючій динаміці викривальної й зневажливої сили. Якщо в інших варіантах і різновидах мотиву Гітлер лише дає наказ відбирати селянам жорна, то тут він сам особисто виконує це завдання. Таке художньо вимислене трактування Гітлера представляє його в особливо зневажливому, комічному ракурсі як керівника держави та нацистського фюрера, цебто вождя. У нього за асоціативною логікою образної картини або немає підлеглих для виконання рутинного розпорядження, або він настільки нікому не довіряє навіть примітивної справи, якою в масштабах держави, що воює, є відбирання в людей жорен. І в першому, і в другому випадку як сам Гітлер, так і вся його влада виставлені на осміяння за алогічність і неспроможність.

Для посилення комічності образу фюрера в тексті не сказано прямо, що він конфіскує жорна, а змальовано, як він носить їх під пахою. Така картина трактує Гітлера і як певною мірою позбавленого здорового глузду, бо тільки несповна розуму людина може без потреби носити такий тягар під пахою. До того ж показано як недумка особу, що на цей час очолює одну з найпотужніших країн світу.

Не менш смішним і жалюгідним змальовано Гітлера, коли він також особисто займається збиранням контингенту, забирає селянам живність. Тут пісня трансформує хоча й негативного, але політичного діяча світового рангу в дрібного безсоромного грабіжника й цим самим дошкулює кпить з нього.

У процесі подальшого нарощування образу Гітлера сатиричним наповненням українські селяни називають його жебраком. Само по собі слово «жебрак», якщо його вжити в прямому значенні стосовно особи, яка з об'єктивних причин — каліцтво, кволість, старість — змушена прохати на прожиття, викликає навіть співчуття. Водночас у народній культурі воно сповнене різко негативною і зневажливою семантикою, коли його вживають у переносному значенні стосовно осіб, які не мають соціальних і моральних підстав прохати чи із суб'єктивних причин — через лінощі, пияцтво тощо — опустилися до жебрацького стану. Таке ж ставлення до людей, які живуть у достатку і при цьому безсоромно зазіхають на добро інших. Саме в цьому сповненому презирства й огиди значенні слово «жебрак» народ вжив для вираження свого ставлення до Гітлера. Сатиричну семантику образу підсилює ще й асоціативно присутній у психоемоційному полі тексту ефект різкої контрастної опозиції між розгорнутим нацистською пропагандою культом Гітлера як діяча найвищого політичного масштабу і змалюванням його як жебрака — особи із соціального і морального дна.

І, нарешті, вершиною сатиричного висміювання Гітлера, найбільш дошкульним і нищівним глузуванням із нього є зухвала пропозиція поцілувати українського селянина в с... . У народній вульгарній субкультурі вислів «поцілувати когось в с...» є вираженням чи не найбільшого знеславлення й приниження. Його надзвичайний сатиричний потенціал полягає у функціонуванні одночасно у двох значеннях — як прямому, так і переносному.

У народному середовищі цей вульгаризм зазвичай побутував у крайніх, обмежених культурним табу обставинах, його адресували

¹⁰ Фольклор Вітчизняної війни / За ред. акад. Ф. Колесси. Матеріал зібраний в західних областях УРСР: Львів., Дрогоб., Станіславів., Терноп. фольклорною експедицією Львів. обл. Будинку нар. творчості. Упорядкувала А. Н. Мацкевич, літ-редактор П. Козлянюк. — Львів, 1945. — С. 30-31.

особам рівного собі чи нижчого суспільного становищ, «вводили в дію» як останній аргумент, як вияв цілковитої й абсолютної негачії та зневаги. В окремих екстремальних випадках цей вираз міг виринути й толеруватися як вмотивований у сфері відкритої культури. Це передовсім траплялося в сатирі на чужинецьких загарбників.

У відомому листуванні запорожців із турецьким султаном, що ґрунтується на народній сміховій традиції, кульмінацією осміяння ворожого правителя є слова: «... день у нас такий же, як і у вас, поцілуйте в с... нас!»¹¹ З цієї самою метою — аби якомога дошкульніше поглумитися з одного із найбільших грабіжників і мучителів українського народу Гітлера — цей гротескний художній засіб цілком вмотивовано вжито і в аналізованому творі. Цей та інші подібні вульгаризми також наявні й у фольклорній сатирі на московсько-комуністичних окупантів.

Висококультурний український народ соромився допускати у свій поетичний світ огидні слова, але в окремих моментах порушував ці принципи — коли виникала потреба засвідчити свою абсолютну зневагу й огиду до тих ворогів, що несли йому страждання, руїну і смерть.

Окремою видозміною аналізованого мотиву є пісня із Калушчини «Гей гу! Що за рух»¹². Це спроба внести щось свіжого, оригінального в опрацювання цієї тематики. Хоча з художнього боку твір не надто досконалий, очевидно, не встиг зазнати відповідного шліфування в народному середовищі, він ще раз засвідчує актуальність порушеної в мотиві проблематики, а також вказує на творчий динамізм і масові прояви фольклорного осмислення нацистської окупаційної дійсності.

Цей текст прикметний тим, що спрямовує свій гнів і зневагу на гестапо. Як видно із варіанту, що його ми віднесли до первинних, жорна конфісковувала поліція — і це відповідає реальній дійсності. В останній пісні по жорна приходять гестапо. Це твердження не

узгоджується з історичною правдою, а є художнім вимислом. Річ у тім, що гестапо, як політична жандармерія, займалася не побутовими справами, а політичними. У народному середовищі гестапо було знане своїми жорстокими садистичними репресіями проти оунівського підпілля.

І ось, аби більш ефективно затаврувати звиряче нутро гестапівців, народний митець цілком вмотивовано розгортає його на тлі вже готового популярного мотиву про жорна. Такий творчий прийом також дозволяє підсилити гнівне осудження цих ворогів негативним психоемоційним потенціалом, що витворився в попередніх текстах.

У пісні зроблено дуже слушне узагальнення, що гестапівці не лише забирають жорна, а передовсім жорстоко б'ють, катують старого діда:

Жорна меле як холера, (2 р.)
А гестапо діда б'є.

Дід в гестапа аж проситьсья,
А гестапо й не хреститьсья.
Жорна меле, дід кричить, (2 р.)
Як у колесі пищить.

Врешті-решт жорна забирають для Гітлера, також арештовують і діда, а ще питають, де його відірвані жорнами пальці.

Такі натуралістичні сцени страждань ні в чому не винної похилої віком людини викликають ненависть до нацистських поневолювачів, налаштовують чинити їм спротив, безжально їх знищувати.

Популярність цієї пісні завдяки її потужній ідейно-тематичній наповненості та довершеній художній формі спричинилася до ще однієї цікавої її трансформації. Після того як Німеччина зазнала поразки й ідейний зміст пісні у зв'язку з кінцем нацистської окупації об'єктивно почав втрачати свою актуальність, твір не припинив існування, а переакцентував об'єкт висміювання. Виникає варіант, в якому викрито московсько-комуністичну дійсність:

На Україні земля чорна,
Ой земля чорна, да гей!
Кричить москаль — здавай жорна,
Да здавай жорна, да гей!
.....
А як прийшов москаль грубий,
Да москаль грубий, да гей!

¹¹ Нудьга Г. Листування запорожців з турецьким султаном як літературна пародія // Нудьга Г. На літературних шляхах (Дослідження, пошуки, знахідки) — Київ, 1990 — С. 323.

¹² Фольклор Вітчизняної війни / За ред. акад. Ф. Колесси. Матеріал зібраний в західних областях УРСР: Львів., Дрогоб., Станіславів., Терноп. фольклорною експедицією Львів. обл. Будинку нар. творчості. Упорядкувала А. Н. Мацкевич, літ. редактор П. Козланюк. — Львів, 1945. — С. 30-31.

Повибивав людям зуби,
Да людям зуби, да гей!..¹³

Якщо в первинних варіантах для викриття німецької окупаційної дійсності застосовувано прийом уподібнення її з радянською колгоспною дійсністю 1930-х років, то тепер маємо колгоспні реалії повосенні, з другої половини 1940-х — початку 1950-х років. Ідейний зміст наведеного зразка полягає в тому, що під час війни сталінська пропаганда хоча й неофіційно, але досить виразно натякала, що в разі, якщо народ жертвовно воюватиме й здобуде перемогу, режим піде йому на деякі поступки: буде надано релігійну свободу й скасовано колгоспну систему.

Щодо релігії, то Сталін у 1943 р. децю лібералізував ставлення до неї, але фактично це було повторено досвід Петра I: поставлено церкву й священників на службу московсько-комуністичній імперії. А щодо колгоспів, то жодних поступок так і не було. Цього й не могло статися, бо це прямо загрожувало існуванню імперії, яка економічно трималася на дармовій праці в'язнів ГУЛАГу і колгоспних селян.

Отож, наведений вище зразок не є простою випадковою переробкою, а глибокоідейним і гостроактуальним твором, що з усією силою сатиричної правди звинувачує радянську владу за те, що, незважаючи на особливий внесок і величезні жертви українського селянства для перемоги над нацизмом, його й далі залишають у такому ж колгоспному рабстві, яке панувало в 1930-х роках і за німецької окупації.

Як показав здійснений аналіз, пісню на мотив «мелять жорна», без сумніву, слід віднести до найкращих уснопоетичних творів антинімецької сатири. Характерно, що в ній народ не просто змальовує у викривальному, зневажливому ракурсі німецьку окупаційну дійсність, а й дає глибокий і правдивий суспільно-політичний аналіз цієї дійсності. У цьому тексті виразно спрацьовує така художньо-концептуальна функція мистецтва, як аналіз об'єктивної дійсності. Прикметно, що народ розглядає суспільство крізь призму історизму, тобто сучасний момент подано в розгорнутому причинно-наслідковому зв'язку з минулим, а також розкрито уявлення про майбутнє.

¹³ Записав Є. Луньо 21.10.1996 р. у с. Залужжя Яворієвського р-ну від Манько Ганни, 1932 р.н., 8 кл.; Чмари Тетяни, 1931 р.н., 7 кл.; Ціпівко Катерини, 1933 р.н.; Компривовської Анастасії, 1924 р. н., 6 кл. — Домашній архів Є. Луни.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

В'ЯТРОВИЧ Володимир — кандидат історичних наук, директор Галузевого державного архіву Служби безпеки України, голова вченої ради ЦДВР.

ДЕРЕВІНСЬКИЙ Василь — кандидат історичних наук, доцент кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури.

ЗАБІЛИЙ Руслан — науковий співробітник Центру досліджень визвольного руху, молодший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

ЩУК Олександр — кандидат історичних наук, науковий співробітник Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

ЛУНЬО Євген — старший науковий співробітник Інституту народознавства НАН України.

МАРЧУК Володимир — кандидат історичних наук, заступник директора Державного архіву Рівненської області.

НІКОЛАЄВА Наталія — кандидат історичних наук, науковий співробітник Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

ПАГІРЯ Олександр — студент Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

ПОСІВНИЧ Микола — науковий співробітник Центру досліджень визвольного руху, молодший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, президент благодійного фонду «Літопис УПА» ім. В. Макара».

СТЕФАНІВ Василь — науковий співробітник Центру досліджень визвольного руху, аспірант кафедри історії, теорії та практики культури Національного університету «Львівська політехніка».

ЩУР Юрій — науковий співробітник Запорізької обласної інспекції з охорони пам'яток історії та культури, аспірант кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету.